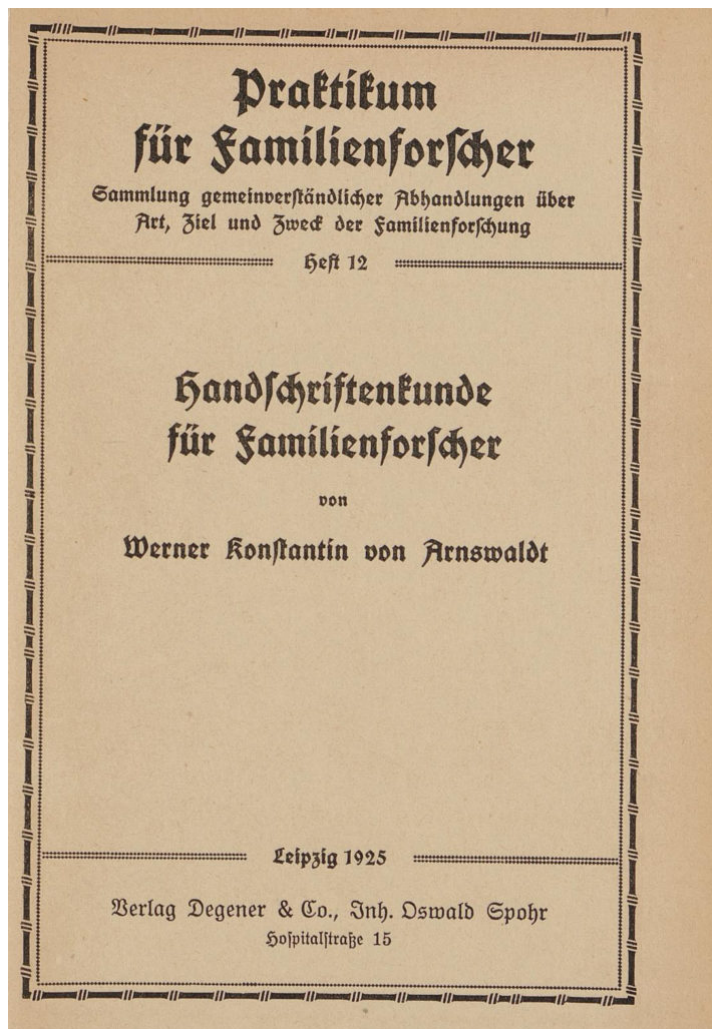

Kilka wskazówek, nie tylko dla genealogów, jak odczytywać stare rękopisy

Poniższy tekst powstał przy okazji lektury poradnika dla genealogów i badaczy rodów szlacheckich: Werner Konstantin von Arnswaldt, Handschriftenkunde für Familienforscher [w:] Praktikum für Familienforscher. Sammlung gemeinverständlicher Abhandlungen über Art, Ziel und Zweck der Familienforschung, Hefr 12, Leipzig 1925. Uzupełniłem go o własne spostrzeżenia z prac nad rękopisami niemieckimi.

W żadnym wypadku nie wyczerpują one zagadnienia. Są to raczej luźne porady zebrane w jednym miejscu, które można wykorzystać w pracy nad rękopisami. W celu uzupełnienia wiedzy odsyłam do bogatej literatury przedmiotu, w tym do niedawno przetłumaczonego, bardzo przystępnie napisanego podręcznika Haralda Süßa, Dawne pismo niemieckie. Podręcznik do nauki pisma neogotyckiego, Słubice 2019.

Zainteresowani mogą sięgnąć do oryginału opracowania W. Konstantina v. Arnswaldt, dostępnego w [internecie](#). Broszurka zawiera kilka przykładów tekstów z różnych okresów wraz z ich transliteracją oraz wskazaniem elementów, na które warto podczas odczytywania zwrócić uwagę.

Porady

Interpunkcja, stosowanie dużych i małych liter w dawnych tekstach często nie odpowiada dzisiejszym zasadom ortografii. Trzeba mieć to na uwadze, dlatego bardzo ważne jest uchwycenie sensu (kontekstu) treści pisma.

Warto najpierw chociaż pobieżnie przeczytać całość, aby zorientować się, czego dotyczy tekst. Zwracamy przy tym uwagę na wszelkie zmiany charakteru pisma. Może to świadczyć o zupełnie innym przedmiocie opisu. Wykorzystywanie każdego skrawka papieru powodowało, że w jednej księdze, a nawet na tej samej stronie znajdują się teksty zupełnie ze sobą niepowiązane. W przypadku tekstów trudnych, szczególnie zawierających długie zdania z wyrazami i zwrotami dawno już niestosowanymi, pewną metodą jest przepisywanie oryginału litera po literze, wyraz po wyrazie i dopiero po tym – próba odczytania z tłumaczeniem.

W przypadku wyrazów bardzo trudnych w odczytaniu czasem pomaga próba przepisania go od tyłu – w pewnym momencie można się domyślić co to za słowo. Nie warto poświęcać, przy pierwszym odczytywaniu, dużo czasu tym fragmentom

tekstu, których nie można odczytać. Należy je opuścić i próbować w miejscu łatwiejszym. Po pewnym czasie zaczynamy się przyzwyczajać do duktowi pisma, a nawet sposobu pisania autora. Wówczas można wrócić do tych trudniejszych fragmentów.

Ułatwieniem dla badacza są stosowane w różnych okresach typowe zwroty, szczególnie w tytułaturze i formułach pozdrowienia. W administracji (np. urzędach stanu cywilnego) stosowano ujednoliczone formularze, co także ułatwia orientację w treści, ponieważ z góry wiadomo jakie elementy opisu powinny znajdować się w określonych miejscach. Podobnie, jak w przypadku średniowiecznych dokumentów, których struktura również była ustalona mimo, że zwykle nie wszystkie elementy w dokumencie występowały.

Szczególnych trudności przysparzają duże litery, w XVI do XVIII wieku zapisywane na kilka sposobów. Sprawia to problemy w odczytywaniu nawet specjalistom. W szczególności, że są to często nazwy własne, których nie da się odczytać z kontekstu. Rozwiązaniem jest wyszukanie podobnego wyrazu, co do którego nie ma wątpliwości, jak powinien brzmieć, a następnie porównanie poszczególnych jego liter z tym, który sprawia problemy. W ten sposób poznajemy też manierę pisarza: jak zapisywał niektóre litery, czy łączył wyrazy lub stosował inne specyficzne zapisy – w szczególności ligatur. Wprawdzie pismo w wiekach dawnych było znacznie bardziej ujednoliczone (różnice indywidualne zaczynają się pojawiać wyraźnie dopiero w oświeceniu) w taki sposób, że na podstawie duktowi można wręcz oszacować datę powstania dokumentu i to niezależnie od tego, w której kancelarii powstał. Niemniej dokonując szczegółowej analizy, można zauważyć pewne indywidualne cechy pisarza.

Każdy, kto próbuje nauczyć się odczytywania dawnych rękopisów, szybko dochodzi do słusznego wniosku, że nie można tej sztuki opanować jedynie przy pomocy podręczników. Stanowią one wprawdzie pomoc przy niektórych elementach tej pracy, jednak najważniejsze są ćwiczenia bezpośrednio z tekstem. Wszelkiego rodzaju słowniki przydadzą się z kolei przy rozwiązywaniu skrótów, oznaczeń miar, wag i pieniędzy, a także podczas tłumaczenia dawnych terminów. W tych przypadkach pozwolę sobie odesłać do słowników prezentowanych na stronach tego serwisu (ciężko niestety jeszcze nieukończonych).

[Teksty oryginalne](#)

Rękopisy, druki i inne formy zdigitalizowanych źródeł archiwalnych lub bibliotecznych, które mogą służyć, jako materiał do ćwiczeń w odczytywaniu

pisma niemieckiego, łaciny (lub innych), albo też – po prostu – aby podziwiać sztukę dawnych skrybów i iluminatorów.

[Universitätsbibliothek Freiburg](#)

Biblioteka uniwersytecka we Fryburgu digitalizuje historyczne zespoły w ramach wielu projektów naukowych. Wiele z nich nie była do tej pory dostępna w oryginale dla korzystających. Poniżej wprowadzenie i link:

Digitalisierte historische Bestände

Die Universitätsbibliothek Freiburg digitalisiert im Rahmen mehrerer Projekte forschungsrelevante, vielgenutzte oder bislang schwer zugängliche und nur wenig bekannte Teile ihres Altbestandes, um sie über das Internet zur Verfügung zu stellen.

Den Schwerpunkt bilden dabei historische Drucke und Handschriften mit einem direkten Bezug zur Geschichte von Stadt und Universität Freiburg sowie der angrenzenden Regio.

Daneben betreut die UB Freiburg weitere Vorhaben innerhalb der Universität, die auf die digitale Bereitstellung von Spezialbeständen abzielen.

<http://www.ub.uni-freiburg.de/?id=14>

[Monasterium.Net](#)

[Das virtuelle](#)

[Urkundenarchiv Europas](#)

Projekt digitalizacji 284 manuskryptów realizowany przez British Library

<http://www.bl.uk/manuscripts/About.aspx>

Teutsche Academie der Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste

Joachim von Sandrart, Nürnberg 1675 / 1679 / 1680

Sandrart.NET

<http://ta.sandrart.net/>

Sigismundus Meisterlin, Augsburgur Chronik, Augsburg 1457

Wspaniały rękopis z licznymi ilustracjami

Transliteracja (transkrypcja) – tłumaczenia neogotyku

Istnieje kilka szkół transliteracji tekstów staroniemieckich, pisanych tzw. neogotykiem (gotykiem). Nie jest możliwe, aby w tym krótkim referacie nauczyć umiejętności odczytywania takich tekstów (tłumaczenia neogotyku). Wymaga to zwykle wielu godzin (miesiące) żmudnych ćwiczeń, a potem w miarę stałego kontaktu z takim rodzajem pisma.

Podstawowym problemem podczas transliteracji każdego tekstu jest kwestia znajomości języka, w jakim został napisany. Często można bowiem odczytać wyraz posiłkując się kontekstem w jakim został użyty. Pamiętać przy tym należy, że język ulegał zmianom (niektóre wyrazy wyszły z użycia). Bardzo dobrym przykładem może być zagrodnik (niem. Gärtner – dziś ogrodnik).

Istnieje **kilka praktycznych sposobów**, które w pewnym stopniu pozwalają odczytać trudniejszy fragment pisma. Jednym z nich jest odnalezienie wyraźnie napisanego fragmentu tekstu, a następnie próbować odczytać tekst sprawiający problemy na zasadzie porównania liter (wyrazów). Dobrą metodą jest też przepisywanie fragmentu tekstu, a często próba odczytania litera po literze od końca wyrazu.

Przedstawiam tutaj jedynie kilka wybranych przykładów, najczęściej spotykanych problemów, na jakie można się natknąć już przy pierwszym kontakcie z tzw. neogotykiem. Podzielę się też kilkoma radami, które być może ułatwią choć w części odczytanie takiego tekstu.

Już na samym początku większości pism można natknąć się na “duży” problem. W przypadku małych liter, zauważamy, że wiele z nich jest podobnych do dziś stosowanych, inaczej – duże litery, z których szczególnie ozdobne mogą sprawić kłopoty nawet specjaliście. Przykładem takim może być **próba odróżnienia M od W**, co w przypadku nazwisk lub nazw miejscowości pozbawia nas oparcia się o kontekst. Nie mniejsze problemy sprawiają litery kreślone zupełnie inaczej, niż ich małe odpowiedniki. Tutaj przykładem może być litera E.

Ciekawym przykładem jest także litera s, która występuje w dwóch podstawowych formach: jako długie lub okrągłe s. Ich występowanie nie jest jednak dowolne. Na końcu wyrazu może być tylko okrągła forma, nigdy też obok siebie nie stoją

dwa okrągłe s. Mogą zaś stać dwa długie lub okrągłe i długie obok siebie. Literka s tworzy także często tzw. ligatury, z których najbardziej znana to ß.

Oczywiście mając czas, warto podjąć trud zmierzenia się z tym, wydawałoby się trudnym na pierwszy rzut oka pismem, szczególnie jeśli zamierzamy odkrywać dawno zapomniane fragmenty historii własnej miejscowości, albo rodziny. Zdarza się, że po pewnym czasie możemy stwierdzić, że neogotyckie wcale nie jest takie straszne, jak go malują.

Gdy jednak czasu nie mamy, albo gdy stwierdzimy, iż dla kilku lub kilkunastu stron zapisanych frakturą lub sütterlinem nie opłaca się poświęcić wielu godzin zdobywania umiejętności ich odczytania, warto powierzyć tę pracę [specjaliście](#).

Formy pisma niemieckiego

Kapitała rzymska (Capitalis quadrata)

Jako punkt wyjścia przy omawianiu zachodniego pisma europejskiego. Stosowane jako pismo kodeksowe do V w., gdy zastąpiono je uncją. W obiegu bieżącym stosowano oczywiście też kursywę (bardzo niewyraźna).

Minuskuła karolińska

Robimy duży skok, pismo ulegało licznym zmianom, tworzyły się jego odmiany narodowe... Jesteśmy VIII wieku – w cesarstwie Karola Wielkiego stosuje się minuskułę karolińską, która dominowała w Europie do XII w.

Minuskuła dyplomatyczna

Odmiana minuskuły karolińskiej, zwana też dokumentową, stosowana przy spisywaniu dokumentów. Bardzo charakterystyczny krój pisma dokumentów cesarskich i papieskich przełomu tysiącleci.

Gotyck

Początki – na terenie Belgii i północnej Francji w XI w., i do XIII wyparł minuskułę karolińską. W tym samym czasie zawędrował też na teren Niemiec. W Niemczech dominującą rolę pełnił od XIII w. Czystą formę gotyku znajdziemy w

piśmie kodeksowym (książkowym), które uległo podziałowi na tzw. rotundę (przeważała w pd. Europie) i teksturę. Należy wiedzieć, że termin "gotycki" nie był stosowany w tym okresie, jest to wynalazek renesansowych humanistów, którzy właśnie w Gotach widzieli typowych reprezentantów barbarzyńskiego średniowiecza.

Tekstura

Gotyckie pismo drukowane wzorowane na średniowiecznym piśmie tekstowym i teksturze kaligraficznej. Zdobyła przewagę w Europie północnej. Ciężkie, ozdobne pismo; wolno się pisało.

Kursywa gotycka

Zwiększająca się dostępność materiału pisarskiego (i umiejętności pisania) wymusiły zmiany w piśmie, które się pochyliło, zaczęły pojawiać się pierwsze łączenia – wszystko celem zwiększenia szybkości pisania. Jak w poprzednich epokach – obok ładnie zdobionego, używanego do spisywania ważnych, uroczystych dokumentów pisma kodeksowego, stosowano także formę na potrzeby bieżącego obiegu dokumentacji, w ten sposób narodziła się gotycka kursywa (XIII wiek).

Bastarda

Na początku XIV w. doszło do dalszego zróżnicowania pisma, pod wpływem kursywy gotyckiej powstała bastarda łącząca elementy pisma kodeksowego i kursywy.

Fraktura

Postgotycka forma pisma drukowanego (wcześniej rekoپیśmiennego). Nazwa pochodzi od łacińskiego frangere – łamać. Fraktura stosowana była aż do XX w. jako w formie druku, nie nazywano już jej pismem kodeksowym, od tej pory można mówić tylko o czcionce drukarskiej. Poza książką występowała tylko jako ozdobna część (pierwsze linie) dokumentów, lub inskrypcji.

Kurrenta

Kurrentschrift, gotische Eckenschrift, Geschäfts- und Bedarfschrift
Od XV w. można mówić o tzw. neogotyku, czyli kroju pisma niemieckiego (deutsche Schrift) – występującego w dwóch postaciach: kurrenty i pisma kancelaryjnego (obydwa jako kursywy). Kurrenta stosowana była w pismach mniej

oficjalnych, konceptach, pismach bieżącego użytku.

Pismo kancelaryjne

Bardziej uroczyście było tzw. pismo kancelaryjne (Kanzleischrift) – używane do spisywania dokumentów, ważniejszej korespondencji. Jest kontynuacją średniowiecznej minuskuły dokumentowej i bastardy. Forma pośrednia między frakturą a kurrentą. Posiada liczne zdobienia, podwójne łamanie trzonków liter, rombowne przejścia (zakola). Stopiło się z frakturą, tworząc frakturę kancelaryjną, zastępowaną od XIX w. w czystopisach pismem łacińskim.

Szwabacha

Postgotycka forma pisma drukowanego.

Sütterlin

Jedną z reform pisma wiąże się z nazwiskiem Ludwiga Sütterlina, którego nazwisko często błędnie używane jest do określania wszystkich form pisma niemieckiego. Było to pismo prostopadłe, zostało uproszczone oraz otrzymało proporcje 1:1:1 (tak, jak dzisiaj – każda litera mieści się w trzech liniach; wcześniej proporcje były często zachwiane). Obowiązkowo wprowadzono je do programu nauczania szkoły podstawowej (teren Śląska) w 1924 r. Jednak do 1934 r. nie istniała jednolita forma pisma w całych Niemczech (przeważał Sütterlin).

Rozwój pisma niemieckiego

Prezentacja

przedstawiająca rodzaje pisma niemieckiego, od najstarszych form okresu średniowiecza (a nawet okresu rzymskiego) po formy dwudziestowieczne.

Bibliografia (neografia gotycka, aktoznawstwo)

Opracowania ogólne

1. Bednarczuk E., Graficzny rozwój litery, Warszawa 1956.
2. Bobowski K., Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX wieku, Wrocław-Warszawa 1992.
3. Bobowski K., O metodach identyfikacji rąk pisarskich w średniowieczu, "Studia Źródłoznawcze" 29 (1985), s. 1-7.
4. Bobowski K., Skróty w piśmie neogotyckim. Na podstawie materiału śląskiego od początku XVI do połowy XX wieku, Wrocław 1994.
5. Ciechanowski K., Wrocławskie wzory pisma z XVI w., "Rocznik sztuki śląskiej" 2:1963.
6. Delbanco H.,: Schreibschule der deutschen Schrift. Eine Anleitung zum selbständigen Erlernen der deutschen Schreibschrift, Verlag Bund für deutsche Schrift und Sprache e.V., 2005.
7. Dülfer K., Korn H.E., Gebräuchliche Abkürzungen des 16-20. Jahrhunderts, Marburg 1986.
8. Dülfer K., Korn H.-E., Schrifttafeln zur deutschen Paläographie des 16.-20. Jahrhunderts, bearb. von K. Uhde, Marburg 1998. (inne wydanie: Dülfer K., Korn H.E., Schrifttafeln zur deutschen Paläographie des 16-20. Jahrhunderts, Theil 1-2, 11. überarbeitete Auflage, bearbeitet von K. Uhle, Marburg 2004).
9. Eckhardt H. W., Stüber G., Trumpp T., Thun kund und zu wissen jedermänniglich. Paläographie – Archivalische Textsorten – Aktenkunde, Köln 1999.
10. Eis G., Altdeutsche Handschriften, München 1980.
11. Fałęcki T., Tablice do nauki czytania pisma neogotyckiego dla początkujących, Kraków 2000.
12. Gebräuchliche Abkürzungen des 16. – 20. Jahrhunderts, Marburg 2000.
13. Gieysztor A., Zarys pisma łacińskiego, Warszawa 1973.
14. Gieysztor A., Problem karolińskiej reformy pisma, "Archeologia", 5 (1952-1953), s. 155-176.
15. Górski T., Neografia gotycka, t. I-II, Toruń 1972.
16. Górski K., Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI-XX w., Warszawa 1978.
17. Górski K., Zarys dziejów pisma neogotyckiego w Polsce (od w. XVI), "Archeion", t. 51, 1969, s. 117-126.
18. Górski, K., Neografia gotycka. Podręcznik pisma gotyckiego XVI-XX wieku, wyd. 3, Warszawa 1978.
19. Grun P.A., Leseschlüssel zu unserer alten Schrift, Limburg/Lahn 1984 (wcześniejsze wydanie: Grun P. A., Leseschlüssel zu unserer alten Schrift, Görlitz 1935)
20. Grun P.A., Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen, Limburg/Lahn 1966.
21. Hartmann S., Fraktur oder Antiqua: der Schriftstreit von 1881 bis 1941, Frankfurt am Main 1998.
22. Ichnatowicz I., Nauki pomocnicze historii XIX i XX wieku, Warszawa 1990.

23. Juda M., Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku, Lublin 2001.
24. Jurek T., Język średniowiecznych dokumentów śląskich, "Kwartalnik Historyczny", 111 (2004), s. 29-45.
25. Kapr A., Fraktur. Form und Geschichte der gebrochenen Schriften, Mainz 1993.
26. Kapr A., ABC – Fundament zum rechten Schreiben : eine Schriftfibel, Leipzig 1958.
27. Kapr A., Deutsche Schriftkunst. Ein Fachbuch für Schriftschaffende, Dresden 1960.
28. Kapr A., Schriftkunst. Geschichte, Autonomie und Schönheit der lateinischen Buchstaben, 2. Aufl., Dresden 1979.
29. Killius Christina, Die Antiqua-Fraktur Debatte um 1800 und ihre historische Herleitung, Wiesbaden 1999.
30. Madeja J., Elementarze i nauka elementarna czytania i pisania na Śląsku w w. XIX i XX, t. I (1763-1848), t. II (1848-1930), Katowice 1976.
31. Metodyka pracy archiwalnej, pod red. S. Nawrockiego, S. Sierpowskiego, Poznań 1995.
32. Porębski S. A., Paleografia łacińska. Podręcznik dla studentów, Warszawa 1997.
33. Słowiński J., Dawna sztuka pisania a możliwości identyfikacji pisma, w: Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy, konteksty badawcze, red. P. Dymmel, B. Trelińska, Lublin 1998, s. 209-219.
34. Słowiński J., Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI-XVIII wieku. Studium paleograficzne, Lublin 1992.
35. Sikorski D. A., Anglosasi i wpływy anglosaskie w skryptoriach karolińskich do końca IX wieku (studium paleograficzno-kodykologiczne), Poznań 2005
36. Süß H., Deutsche Schreibschrift. Lesen und Schreiben lernen. Lehrbuch, Augsburg 1994.
37. Szymański J., Nauki pomocnicze historii, Warszawa 2005.
38. Trelińska B., Gotyckie pismo epigraficzne w Polsce, Lublin 1991.
39. Verdenhalven F., Die deutsche Schrift. Ein Übungsbuch, Degener Verlag, 1991.

Neografia niemiecka (metody odczytywania)

1. [Tipps und Tricks zum Entziffern alter Schriften](#)
2. [Deutsche Schrift](#)
3. [Bibliografia w serwisie Dawne pismo](#)

Aktoznawstwo (Aktenkunde), kancelaria nowożytna

1. Degen R, Chorążyczewski W., Kancelarie "władców" polskich XIX i XX wieku. Problemy badawcze, w: Beliculum diplomaticum II Thorunense. Kancelarie władców na ziemiach polskich w średniowieczu i czasach nowożytnych na tle porównawczym, Toruń 2007, s.131-151.
2. Beck Friedrich, Henning Eckart, Die archivalischen Quellen: Mit einer Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften, (4. wyd.), Köln, Weimar, Wien 2004.
3. Meisner Heinrich Otto, Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert bis 1918. Göttingen 1969.

4. Kloosterhuis Jürgen, Amtliche Aktenkunde der Neuzeit. Ein hilfswissenschaftliches Kompendium, [w:] Archiv für Diplomatik 45 (1999), s. 465 i nast. – [zobacz online](#) – [szczegółowa i bogata bibliografia](#)
5. Eckardt Hans Wilhelm, Stüber Gabriele, Trumpp Thomas, Kuhn Andreas, Paläographie – Aktenkunde -Archivalische Textsorten “Thun kund und zu wissen jedermänniglich”, wyd. Historische Hilfswissenschaften bei Degener & Co., 2005. ([fragment opracowania](#))

[\[1\]](#)

[\[1\]](#) Tj. jeśli ktoś bez pozwolenia dowódcy zaciągnie się na służbę do innego wojska (np. innego państwa)